

NIEUWSBRIEF

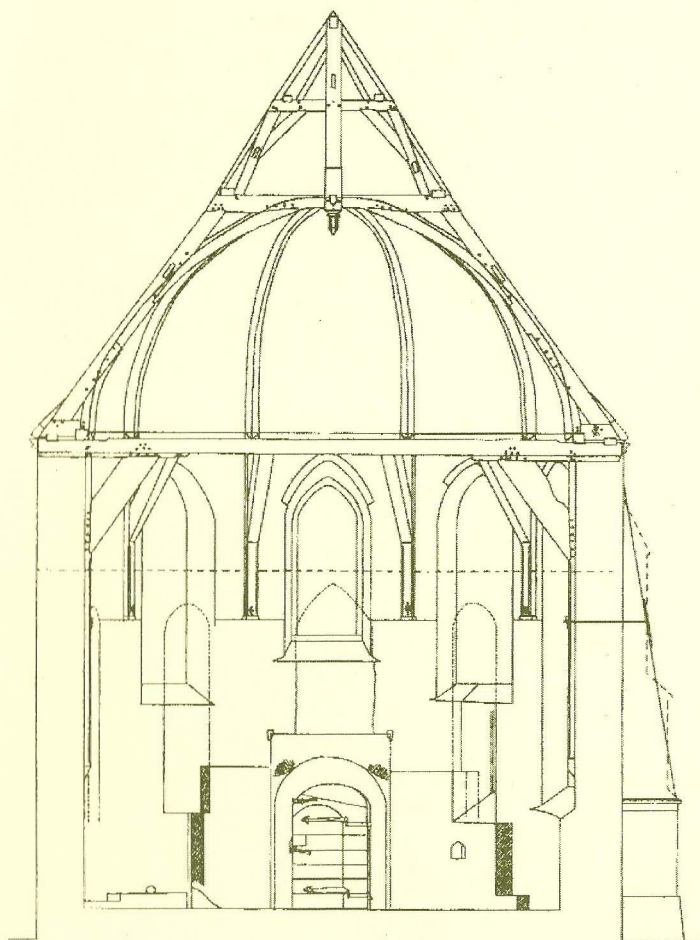
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 31

Okt. '02

Inhoud

1	Van de nieuwe voorzitter
4	Van de Redactie
4	SBN donateursdag Den Haag
14	Recensie Sint Salvius op de terpen
17	Bouwhistorisch Platform
17	-20 februari
20	-17 april
25	-19 juni
28	Stadhuis Venlo
29	Studiedag Platform-KNOB
30	100 jr Bulletin KNOB op DVD
31	Korstmossen en muurbloempjes
32	Redactie, kopij en donateurs

Boksum, console koorgewelf.

Van de nieuwe voorzitter

Bestuur SBN

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
bureau Monumenten &
Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015 CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888

Drs. K.J. Stechouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295
fax 035-6021295

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A. van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gemeente Delft,
Bouwtoezicht en
Monumenten,
tel. 015-2602182

Ervaring met bouwhistorisch onderzoek

Graag wil ik mij kort aan jullie voorstellen en iets zeggen over mijn ervaring met de bouwhistorie. Mijn naam is Jan van Niekerk, afgestudeerd in Delft. Vanaf 1980 tot 2000 was ik werkzaam in de gemeente Utrecht, onder andere als Hoofd Bureau Monumenten en Hoofd Bouw- en Woningtoezicht, maar ook toen met een duidelijke (organisatorische) lijn naar de cultuurhistorie. Sinds mei 2000 ben ik werkzaam in de gemeente Amsterdam als Hoofd bureau Monumenten & Archeologie. Met betrekking tot mijn ervaring met bouwhistorie het volgende.

De architectuurhistorische waarneming kent vier verschillende benaderingswijzen. Allereerst is er de simpele visuele waarneming. Sommige deskundigen herkennen een portieketageflat van Ernest Groosman al op enige afstand aan nauwelijks waarneembare stilistische eigenaardigheden. Weer andere deskundigen herkennen de huizen van Hanrath al even moeiteloos.

Dan is er ook het uitgebreide gebied van de schriftelijke bronnen. Er bestaat een zee van

Ir. L.B. Wevers, penning-
meester, Oude Gracht 187 g,
3511 NE Utrecht,
tel. 030-2341173

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67, 5211 HV
's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136753,
Werk: Afdeling Bouwhisto-
rie, Archeologie en
Monumenten, Bethaniëstraat
4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch,
postbus 12345, 5200 GZ
's-Hertogenbosch,
tel. 073-6155489,
fax 073-6143054

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

primaire en secundaire bronnen over architectuur die veel inzicht biedt in de beginselen en werkmethoden van ontwerpers.

Het bouwhistorisch onderzoek beschouwt in eerste instantie het bouwwerk zelf als de voornaamste bron. Vaak noodgedwongen omdat andere bronnen zoals ontwerptekeningen en ander schriftelijk bewijsmateriaal uit de bouwtijd ontbreken.

Tenslotte vormt de archeologie de laatste mogelijkheid om iets te weten te komen over de geschiedenis van een bouwwerk. Het betreft dan restanten die later overbouwd zijn, of in de loop der tijden bedekt zijn geraakt met vele lagen bewoningsgeschiedenis.

Zodra een gebouw wat ouder is geworden, kan meestal gesproken worden van een bewogen leven.

Bijna elke generatie bewoners vindt het weer noodzakelijk om meer of minder ingrijpende verbouwingen uit te voeren. Zo liet de modegevoelige burgerij in het negentiende-eeuwse Amsterdam graag een nieuwe voorgevel bouwen om maar vooral niet in een ouderwets zeventiende-eeuws huis te wonen. De stad kent dus veel architectuurgeschiedenis die min of meer verborgen is, maar nog niet onder de grond verdwenen, zoals het archeologisch onderzoeksgebied. Een scherpe grens tussen beide disciplines is overigens moeilijk te trekken. Anders dan de archeologie, die al in de achttiende eeuw werd bedreven door leergierige architecten, is de bouwhistorie nog een zeer jeugdige tak van wetenschap. De eerste bouwhistoricus in Nederland werd op 1 april 1975 benoemd in 's-Hertogenbosch. Vrijwel tegelijkertijd ging ook in Utrecht, mijn werkgever vanaf 1980, zo'n pionier (Frans Kipp) aan de slag.

Het bouwhistorisch onderzoek heeft in korte tijd een geheel nieuw licht geworpen op de monumentenzorg in Nederland. Restaureren is een mooi bedrijf, maar het is vaak ook een hardhandig bedrijf. De gouden regel 'behouden gaat voor vernieuwen' wordt natuurlijk door elke restau-

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ, Broederplein
41, postbus 1001,
3700 BA Zeist,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189

Adres secretariaat SBN:
Archeologisch en
Bouwhistorisch Centrum Het
Pandhuis, Zwaansteeg 11,
3511 VG Utrecht, tel.
015-2120051, giro 273441

ratiearchitect onderschreven, maar in de harde praktijk van het bouwen gaat er doorgaans toch veel historisch materiaal verloren. De vraag of en wanneer iets vernieuwd moet worden is altijd moeilijk te beantwoorden. Vroeger verdween dan een flink deel van het monument in de puincontainer, zonder enige vorm van documentatie. Dankzij het werk van de bouwhistoricus kunnen we tegenwoordig veel meer vertellen. Het onderzoek van de bouwhistoricus leert doorgaans ook veel over de wijze waarop een bouwwerk de eeuwen doorstaan heeft. Zo komen de contouren in zicht van de diverse levensfasen van een monument, van het prille begin tot aan het herstel in oude luister, zoals dat wel eens genoemd werd.

Waar ik mij vooral voor wil inzetten als voorzitter van de Stichting Bouwhistorie Nederland is het verder en beter op de (politieke) kaart zetten van de bouwhistorie en het integreren van de bouwhistorie in de procedure van de vergunningverlening. Zoals bekend heeft de toenmalige staatssecretaris van Cultuur, Van der Ploeg, in december 2001 zijn visie aan de Kamer gepresenteerd ten aanzien van het nieuwe instandhoudingsbeleid. In de uitwerking daarvan zal, hoop ik, ruime aandacht geschonken worden aan de kwaliteit van de vergunningverlening. In mijn visie minder administratie en meer op de steiger. Om een goede planbeoordeling te kunnen maken is bouwhistorisch onderzoek een essentiële voorwaarde. Ik wil mij hard maken om, in nauwe samenwerking met andere instanties, zoals de VNG en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg/OC&W, te bereiken dat bouwhistorische informatie (rapport) onderdeel gaat uitmaken van de vereiste gegevens die eigenaren van een monument moeten indienen ter verkrijging van een monumentenvergunning. In die vergunning zou bijvoorbeeld een bepaling omtrent de noodzaak van aanvullend bouwhistorisch onderzoek een plaats kunnen krijgen.

Tenslotte wil ik Gijs van Herwaarden bedanken voor zijn tomeloze inzet gedurende de afgelopen jaren, waardoor bouwhistorie een steeds belangrijker plaats heeft gekregen binnen de monumentenzorg. Een woord van dank gaat ook uit naar Koos Steehouwer, die de functie van voorzitter het afgelopen jaar heeft waargenomen.

Ik kijk uit naar een inspirerende periode.

Jan van Niekerk

Van de redactie

Het is al weer een tijd geleden dat u een Nieuwsbrief ontving. Dat dit exemplaar zo laat verschijnt heeft diverse redenen. Zo hebben we gewacht op voldoende kopij en ook op het aantreden van onze nieuwe voorzitter. Om voldoende variatie in artikelen (en auteurs) te houden wil de redactie bij deze een oproep doen aan de donateurs om bouwhistorische wetenswaardigheden of vragen op papier te zetten. Dit bevordert het kennisniveau van de vakgenoten en kan tot interessante discussies leiden.

De deadline voor de volgende Nieuwsbrief is 1 december. Het redactieadres vindt u achter in deze Nieuwsbrief.

SBN donateursdag Den Haag

Op zaterdag 25 mei was het weer zover; de jaarlijkse donateursdag van de Stichting Bouwhistorie Nederland. Dit keer in Den Haag, behalve bestuurlijk centrum van Nederland ook een rijke monumentenstad met circa 2100 monumenten.

Op uitnodiging van de gemeente werd het gezelschap ontvangen in het Haags Historisch Museum waar de koffie klaar stond. Na een welkomswoord volgde een inleiding door plaatsvervangend voorzitter Koos Steehouwer. Koos wees in zijn historisch getinte verhaal onder andere op het feit dat roomskoning Willem II eigenlijk de basis heeft gelegd voor de macht van het huidige Den Haag. Daarnaast betoogde hij dat Den Haag toch lang een dorp is geweest dat pas relatief laat tot ontwikkeling kwam. Echter dat het tot bloei kwam blijkt uit de 2100 'steenharde' bewijzen van historisch belang. Bewijzen die het waarmerk vormen van de een echte historische stad, aldus Koos.

In de laatste woorden kon ook de wethouder Verkeer, Binnenstad en Monumenten van Den Haag, mr. drs. B.J. Bruins, zich vinden. Bruins noemde de stad het brandpunt van de democratie, een stad die altijd in verandering is en waar altijd iets gebeurt. Vanwege al die activiteit verdwenen tot in het begin van de jaren '90 waardevolle casco- en interieuronderdelen veelal ongezien. Aanleiding voor de gemeente om in de beleidsnotitie Monumentenzorg 1995-2005 'het verbreden van de kennis op het terrein van de bouwkunst voor 1850' tot één van de speerpunten te maken. In dit kader werd in 1997 gestart met een grote bouwhistorische inventarisatie van de binnenstad van Den Haag.

De opzet, fasering en voortgang van dit project werd door de wethouder aangestipt en aansluitend door bouwhistoricus Gard Snel van de gemeente

uitvoeriger toegelicht. Omdat de hoofdlijnen hiervan keurig zijn samengevat in het programmaboekje -dat de gemeente Den Haag speciaal voor deze gelegenheid had samengesteld! - nemen we de tekst hiervan integraal over.

Project Bouwhistorische Inventarisatie Den Haag

Begrenzing

De begrenzing van het project volgt, in hoofdlijnen, de singelgrachten om de binnenstad. Deze grachten zijn in de periode 1613-1619 aangelegd op last van Prins Maurits, onder meer als bescherming tegen eventueel binnenvallende vreemde troepen. Tot in het begin van de 19de eeuw bleek deze jas ruim genoeg om de groei van de stad op te vangen.

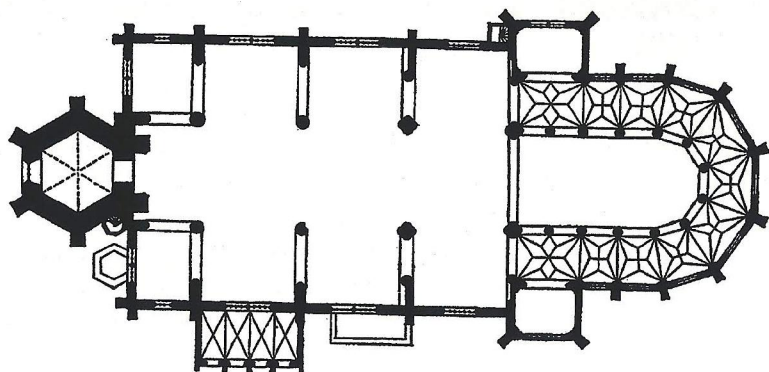
Drie projectfasen

De inventarisatie van de Haagse binnenstad is in een drietal fases ingedeeld.

- De eerste fase is het selecteren uit de voorraad van duizenden gebouwen, van die panden die mogelijk in oorsprong van voor 1850 dateren.
- De tweede fase is het onder- en bezoeken van deze panden en het beschrijven in een bouwhistorische verkenning.
- De derde fase is het analyseren van de gegevens. Onder andere moet dit leiden tot meer kennis op het terrein van de stedenbouwkundige morfologie, de woonhuistypologie, de ontwikkeling in bouwconstructies en mogelijk het gebruik.

Fase 1

Aan de hand van uiterlijke kenmerken van panden is de Haagse binnenstad vanaf straat en steeg onderzocht. Waar mogelijk is dit straatwerk aangevuld met luchtfoto's en voorhanden zijnde literatuur en kennis. Belangrijke kenmerken waren onder meer: - op vlucht staan,- kaphelling,- metselverband,- indeling van de voorgevel, - architectuurstijl,- plaatsing en vormgeving van muurankers. Deze fase is in januari 1998 afgesloten met het (interne) rapport "Bouwhistorische inventarisatie Den Haag". Het losbladige rapport behelst in wezen een groslijst van panden die in de tweede fase onderzocht zullen worden. Het gaat hierbij om circa 800 panden met kenmerken die erop wijzen dat (een deel van) de kern van voor 1850 dateert. In beginsel zijn deze van bouwhistorische waarde. Daarnaast is nog een twijfelcategorie van zo'n 100 panden opgenomen. Aangezien het project nogal van lange adem is, draagt interne verspreiding van het rapport er zorg voor dat bij bouwen monumentenvergunning en subsidieverlening betrokken ambtenaren op de hoogte zijn van de al dan niet benoeming van een pand als "in beginsel bouwhistorisch waardevol".Overigens dekt deze

Plattegrond van de Grote- of St. Jacobskerk te Den Haag. (VOM 1987-5).

eerste fase vanzelfsprekend niet alle in beginsel waardevolle panden. Soms is via een aantekening in het monumentenzorgarchief bekend dat achter een voorgevel uit bij voorbeeld 1925 een ouder pand zich verschuilt. Maar verrassingen blijven in dit opzicht voorkomen. Schatting is echter dat via deze methode circa 95% toch wel opgespoord is. Gaande het onderzoek worden door eigen waarnemingen (op bijvoorbeeld achterterreinen) en door meldingen van derden meerdere panden getraceerd die waarschijnlijk ook van voor 1850 dateren.

Fase 2

De tweede fase, gestart in de zomer van 1997, omvat de eigenlijke bouwhistorische verkenningen. Aandacht gaat uit naar oude kelders, kapconstructies, balklagen, indeling en interieurafwerking. Aantekeningen en foto's worden vervolgens uitgewerkt tot een rapport, waarbij ook oude stadsplattegronden en tekeningen uit het archief van Bouwtoezicht worden betrokken, aangevuld met literatuur en eventuele gegevens uit het Gemeentearchief. De hieruit resulterende beschrijving wordt opgenomen in het (digitale) Haags Monumenteninformatiesysteem. Dit geldt ook voor het overgrote deel van de tijdens de bouwhistorische verkenning gemaakte foto's. Iedere beschrijving kent een standaardindeling: - inleiding met o.m. bezoekdatum en naam inventariseerders, - hoofdstructuur van het pand, - bouwgeschiedenis, - gevelbeschrijvingen, - interieurindeling en afwerking, - kapconstructie.

Stand van zaken. Kerncijfers

Van de 800 panden zijn circa 50 stuks via reeds aanwezige beschrijvingen (o.a. RGD en VOM-publicaties) in redelijke tot goede mate in kaart gebracht. De overige 750 adressen worden benaderd via een gemeentelijke brief aan de bewoner/gebruiker van het pand waarin kort het doel van het onderzoek wordt uitgelegd, alsmede een concreet voorstel (datum en tijdstip) wordt gedaan. Zo men verhinderd is wordt men verzocht terug te bellen.

De ervaring met deze methode is zonder meer bevredigend te noemen: van de 750 panden blijkt circa 70% opgenomen te kunnen worden (= ca. 525). Indien medewerking wordt gegeven blijkt deze altijd zeer groot en soms zelfs zonder meer enthousiast te zijn. Uitval geschiedt met name door: - weigering (meestal vriendelijk, soms bot), - verdeling van het pand in veel appartementen (Wet van de verminderde meeropbrengst), - retour komen van de brief, - geen gehoor op het in de brief aangegeven tijdstip.

Naast de bovengenoemde briefmethode vinden ook nog bouwhistorische verkenningen plaats in panden waarvoor monumentenvergunningen worden aangevraagd. Ook komt het voor dat na aanvankelijk weigering, een enkeljaar later alsnog medewerking wordt gegeven omdat een vergunning vereist is of omdat men beroep wil doen op een subsidie.

Gemiddeld neemt een pandbeschrijving circa 12 uur all-in in beslag, d.w.z. inclusief zaken als administratie, vergeefs wachten ter plaatse, onderzoek van het pand, archiefonderzoek, analyseren van de gegevens, beschrijven en after-sales (o.m. het doen toekomen van het rapport aan de bewoner, gebruiker en/of eigenaar van het pand).

Tot nu toe zijn 320 panden onderzocht. De verwachting is dat in de loop van 2005 de tweede fase afgerond is, uitgaande van circa 70 beschrijvingen per jaar. Om een orde van grootte te geven van de beschrijvingen: een beschrijving kan anderhalf A4 beslaan, maar ook meer dan 10 M's. Uitgaande van een gemiddelde van ca. 4 bladzijden per pand ligt dan voor fase 3 zo'n 2500 blz. voor.

Vervolg

Nadat fase 2 afgerond is - een fase die in wezen neerkomt op het verzamelen van gegevens -, zal in de derde fase analyse en synthese van de gegevens plaatsvinden. Dit zal leiden tot meer inzicht in de historische ontwikkeling van Den Haag. Voorts is het door vergelijking mogelijk de hoofdlijnen in de ontwikkeling van het Haagse woonhuis in zijn verschillende types te schetsen en het eventueel bijzondere van de Haagse bouwpraktijk te onderscheiden. Omdat het interesseren van een groter publiek mede van belang is bij het behoud van het cultureel erfgoed zal het bouwhistorisch onderzoeksproject uiteindelijk vertaald worden in een of meerdere publicaties in de VOM-reeks.

Na de verhelderende uiteenzettingen van Bruins en Snel, over het monumentenbeleid en de onderzoeksaanpak, kreeg Jan van der Hoeve het woord. Jan nam ons in vogelvlucht mee door Den Haag en gaf tekst en uitleg over de objecten die na de lunch bezocht konden worden. Van drie gebouwen werd de geschiedenis uit de doeken gedaan.

Als eerste kwam het Pageshuis, Lange Voorhout 6 aan bod. Dit diepe woonhuis werd omstreeks 1625 gebouwd als bedrijfswoning voor de meester-geschtgieter van de kanongietery, die sedert 1589 in het koor van de naastgelegen Kloosterkerk was gevestigd. Het pand werd in de tweede helft van de 17de uitgebreid met een poortvleugel tot een L-vormig gebouw. In de 18de eeuw vond een modernisering plaats en kwam het huis in gebruik als woonhuis voor de pages (jongens van adel die dienstbaar waren aan de prins van Oranje). In de 19de eeuw kreeg het huis eerst de bestemming van woning (1858) en later van kantoor van het Nederlandse Rode Kruis (1876), hetgeen diverse aanpassingen tot gevolg had. Met het voorzitterschap van Prins Hendrik kreeg het Rode Kruis een hogere status. Dat was dan ook mede de aanleiding voor een algehele restauratie –o.l.v. P.H. Scheltema– van het pand in 1911, waarbij de voorgevel werd gereconstrueerd en aangevuld in 17de-eeuwse vormen en de entreehal, het trappenhuis en de vergaderzaal op de eerste verdieping werden ingericht in Oudhollandsche stijl. De overige ruimten kregen een sobere interieur-afwerking. In 1998-2000 heeft een grondige restauratie van het interieur plaatsgevonden, waarbij de 17de-eeuwse constructie manifester in beeld is gebracht.

De geschiedenis van het tweede object, de Grote Kerk of St. Jacobskerk (zie afb.), gaat in elk geval terug tot in de 14de eeuw, toen bij de kruising van twee doorgaande wegen (Torenstraat/ Jan Hendrikstraat en Groenmarkt/ Westeinde) een driebeukige kruisbasiliek met een eenbeukig driezijdig gesloten koor werd gebouwd. In het midden van de 15de eeuw (vanaf circa 1434) werden de lage zijbeuken van de kruiskerk door dwarsbeuken vervangen, waarmee de hallenkerk ontstond. Kort voor 1500 werd de Kapel van Assendelft aan de zuidgevel van het schip toegevoegd. Omstreeks 1500 werd het 14de-eeuwse koor gesloopt en vervangen door het huidige basilikale koor met een kooromgang met stenen gewelven. De funderingen van het oude koor werden gebruikt voor de nieuwe kolommen. Met de toevoeging van twee kapellen tegen de noord- en zuidgevel kreeg de kerk zijn huidige plattegrond. Er wordt wel verondersteld dat de bouw van dit koor de eerste fase vormde voor een complete vervanging van de “eenvoudige dorpskerk” (aldus E.H. ter Kuile in 1936) door een basiliek. Met de blikseminslag in de toren in 1539 ontstond een brand, die de “gehele kerk” heeft verwoest. Daarbij zijn alle kappen, het interieur en het meubilair verbrand. Aansluitend vond herstel plaats in de oude vorm. Het koor had sedert de herstelling na de brand in 1539 een ziende kap.

Op een schilderij van G. Houckgeest uit 1651 zijn de korte muurstijlen, trekbalen en korbeels duidelijk te herkennen. Omstreeks 1830 werd hieronder een stucplafond aangebracht. Bij de restauratie van 1910-1921 werd dit stucplafond vervangen door het ingenieus geconstrueerde platte houten netgewelf. Dit netgewelf dekt de balklaag af.

Het schip heeft een plafond van snijdende houten spitsbooggewelven, die eveneens kort na 1539 zijn aangebracht. Een betimmering bleef vooralsnog achterwege, zoals bijvoorbeeld valt te zien op het eerder genoemde schilderij van G. Houckgeest. Pas bij de restauratie omstreeks 1830 werd de kap beschilderd: de delen waren lichtbeige geschilderd en voorzien van een randversiering. Bij de restauratie van 1910-1921 (door P.J.H. Cuypers) werd deze beschildering bekleed met eikenhout. Deze delen zijn onbeschilderd, afgezien van een randversiering. De eikenhouten kapconstructie van het koor, tot in de vroege 19de eeuw zichtbaar, moet kort na de verwoestende brand van 1539 tot stand zijn gekomen. In het rechte deel van het koor zijn vijf spanten (genummerd 1 t/m 5) en in de vijfzijdige sluiting vier halfspanten (genummerd 6 t/m 9). De sporen (genummerd van 21/m 129) worden gedragen door muurplaten, gordingen, flieringen en een nokbalk. Alle telmerken zijn uitgevoerd als Arabische cijfers. Het schip heeft een complexe constructie van snijdende kappen, die opgezet zijn vanuit de dwarsrichting (zuid-noord). Dit valt goed af te lezen uit de telmerken van zowel de spanten als de sporen (rechte en gebroken merken). Alleen de

Grote Kerk, koorkap, telmerk 4, Arabisch genummerd. (foto A. Reinstra)

smallere zone bij de toren heeft een afwijkende opzet. De eikenhouten draagconstructie bestaat uit spanten, die elk zijn samengesteld uit hoge zoldergebinten ten behoeve van het houten gewelf (met geprofileerde ribben), een laag vlieringgebint en een nokgebint. Trekbalken zijn hier niet nodig, omdat de spatkrachten worden opgevangen door de dwarsbeuken. De kruisingen van de dwarsbeuken op de hoofdbeuk bestaan uit overhoekse spanten, die samenkomen op overhoekse middenstijlen (makelaars), die aan de onderzijde vierkant zijn en aan de bovenzijde achthoekig. Deze achthoekige vorm maakt het mogelijk om de windschoren aan te sluiten op de nokbalken.

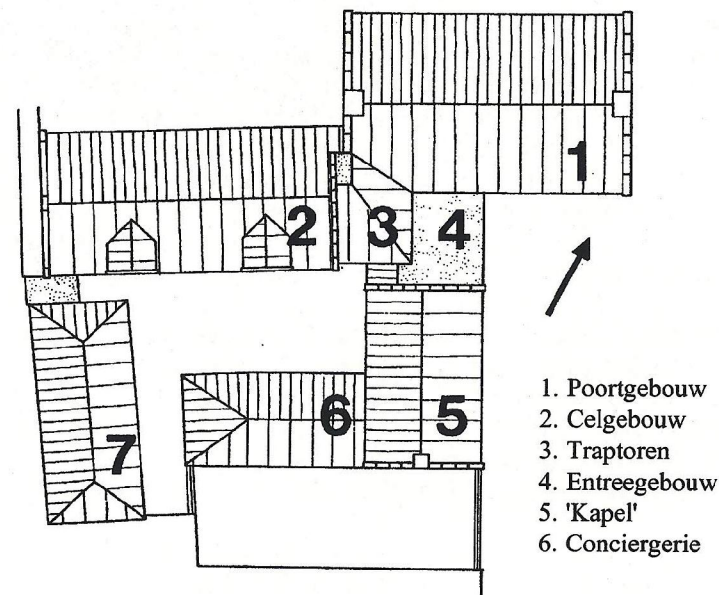
Het derde en laatste object waarvan de bouwgeschiedenis uitvoerig werd behandeld is het interessante en aansprekende gebouw Buitenhof 33, beter bekend als (museum) de Gevangenpoort. Dit bouwwerk was aanvankelijk de noordelijke poort van het Buitenhof, de voorhof van het Binnenhof.

Voor de poort lag de Haagse Beek, die uitmondde in de Hofvijver. Deze beek is bij de vernieuwing van de poort omstreeks 1370 overkluisd. Tussen het begin van de 15de eeuw en 1828 was het complex in gebruik als gevangenis. Ten behoeve van deze functie zijn in de loop der tijd talloze aanpassingen en vernieuwingen gerealiseerd, waarbij men steeds heeft gewoekerd met de beperkte ruimte. In 1882 werd de Gevangenpoort in gebruik genomen als Rijksmuseum voor folter- en strafinstrumenten. Belangrijke taak van dit museum was het tonen van de "primitieve" omstandigheden van het oude regime van de rechtspraak en het gevangeniswezen, hetgeen rechtstreeks samenhang met de invoering van de nieuwe Wetboek van Strafrecht (1879-1886). Diverse onderdelen van het gebouw werden gereconstrueerd in hun (vermeend) oorspronkelijke vormen, waarbij ook van elders afkomstige elementen werden ingevoegd. De Gevangenpoort toont dan ook in belangrijke mate een 19de-eeuwse visie op een gevangenisgebouw. Desondanks zijn er meer authentieke onderdelen bewaard gebleven dan men op eerste gezicht zou denken.

Hoewel er al veel onderzoek naar dit gebouw is verricht ontbreekt er vooralsnog een samenhangende visie op de bouwgeschiedenis. Daarom is kort geleden nader onderzoek geïnitieerd, waarvan nog slechts de eerste resultaten bekend zijn.

Deze zijn als volgt:

1. Poortgebouw. De dendrochronologische datering van de spanten omstreeks 1370 (1369 +/- 6 jaar) en de balklaag boven de eerste verdieping in 1534 heeft de bestaande gedachten over de bouwgeschiedenis aanzienlijk gewijzigd. Vermoedelijk is de huidige poort omstreeks 1370 gebouwd ter plaatse van een kleinere poort, waarbij een deel van de gracht of Haagse beek is overkluisd. Na de voltooiing van het celgebouw omstreeks 1530 vonden ingrijpende verbouwingen plaats met onder meer vernieuwing van de balklagen, aanpassing van de indeling en de bekleding van de wanden met eiken delen.
2. Celgebouw. Het celgebouw is tussen 1517 en 1535 gebouwd ter plaatse van

1. Poortgebouw
2. Celgebouw
3. Traptoren
4. Entreegebouw
5. 'Kapel'
6. Conciërgerie

Schematisch kappenplan van de gevangenpoort. (Programmaboekje)

het "oudthuys". In 1517 is aan Dammas Hendrickxssoon en Adriaen Goots opdracht gegeven tot (gedeeltelijke) sloop van het "oudthuys". De kapconstructie is dendrochronologisch gedateerd in 1531/1532. De kelder bevatte opslagruimten, waarvan één is verbouwd tot pijnkelder. Op de eerste en tweede verdieping bevinden zich celruimten, op de zolder een "ziekenzaal". De wanden zijn bekleed met eiken delen, waarop kraslijnen (voor plaatsing van ijzeren pennen tussen de delen) en telmerken zichtbaar zijn. In één van de cellen of "gayolen" en op de ziekenzaal zijn ingekerfde teksten en tekeningen van gevangenen te zien.

3. Traptoren. De traptoren vormt een verbinding tussen het poortgebouw (circa 1370) op het celgebouw (circa 1535) en zal gelijktijdig met het celgebouw tot stand zijn gekomen. De verbinding met de kamers op de eerste verdieping van het poortgebouw is waarschijnlijk kort na 1546 tot stand gekomen.
4. Entreegebouw. Het entreegebouw dateert in zijn huidige vorm vermoedelijk eveneens uit de 16de eeuw, maar is in de 18de eeuw grondig verbouwd. Tegen de achtergevel sloten een gang en een keuken (1752) aan, die in 1875 zijn gesloopt.

5. Voorgebouw. Het voorgebouw is in twee fasen tot stand gekomen, namelijk in de 15de eeuw en 1604. In zijn eerste opzet bestond het gebouw uit een kelder, de bel-etage en een zadeldak. De gebinten op de bel-etage met sleutelstukken met peerkraalprofielen stammen uit de 19de eeuw, maar zijn mogelijk gemaakt naar gevonden sporen. In 1604 is het gebouw verhoogd tot twee bouwlagen met een kap. Deze kap kon dendrochronologisch gedateerd worden. De 15de-eeuwe trapgevel is nog herkenbaar in de gevel aan de noordzijde.

6. "Kapel". Vanwege het laatgotische houten spitsbooggewelf wordt dit gebouw over het algemeen aangeduid als de "kapel", maar deze functie is niet zeker. Wel is duidelijk dat er sprake moet zijn geweest van een ruimte met een grotere verdiepingshoogte. De kapconstructie is dendrochronologisch gedateerd in het derde kwart van de 15de eeuw (tussen 1463 en 1471). De uitbreiding en de splitsing in twee bouwlagen moet reeds voor de 17de eeuw hebben plaatsgevonden, zo valt op te maken uit de plattegrondtekeningen uit circa 1680.

7. Conciërgerie. De conciërgerie dateert naar alle waarschijnlijkheid uit 1752. Bij de restauratie van 1981 hebben diverse modernisering plaatsgevonden, waarbij indeling en grote delen van de constructie zijn vernieuwd.

Na al deze nuttige voorkennis werd het tijd voor de lunch. Deze vond plaats in het pand 't Gouden Hoofd aan de Hoogstraat. In dit etablissement, met merkwaardige neogotische consoles waarop de provinciewapens zijn afgebeeld, werd een stevige bodem gelegd voor de intensieve klim en klauterpartijen die na een bezoek aan het Pageshuis zouden plaatsvinden in de Jacobskerk. Hier werd namelijk een bezoek gebracht aan de kapconstructies. Om daar echter te komen moest -op eigen risico- een traject via de dakgoten en over de daken worden afgelegd. Het uitzicht was fraai, net als de hoge houtconstructies die bekeken konden worden. Toen iedereen weer veilig beneden was werd de complexe en indrukwekkende Gevangenpoort bezocht. Met verbazing werden hier de met zware, eikenhouten planken betimmerde cellen bekeken. Ook de verzameling martelwerktuigen was voor enkelen aanleiding om er op los te fantaseren. Kortom, vol inspiratie werd de tocht voortgezet naar het laatste programmaonderdeel van de dag, de borrel. Deze vond plaats in de zaal van het voorgebouw. Hier bleef het na een dankwoord aan de gemeente nog lang onrustig.

Albert Reinstra, Gard Snel en Jan van der Hoeve

Voor een SBN donateur is geen dak te hoog. (foto A. Reinstra)

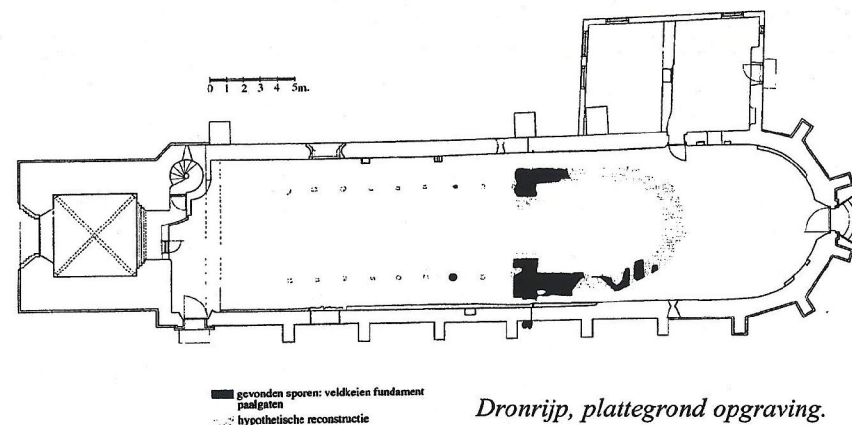
Recensie: Sint Salvius op de terpen

Dirk J. de Vries (red.), *Sint Salvius op de terpen - Dronrijps Heerlijk Hoogtepunt*, Leeuwarden, 2002. 272 pagina's. ISBN 90 3301255 3

In het voorjaar van 2001 werd de restauratie van de kerk van het Friese Dronrijp, de Sint Salvius, afgerond. Van een leien dakje was de restauratie niet gegaan. Tijdens het werk bleken delen van het gebouw veel slechter dan gedacht, met als gevolg sterk oplopende kosten en vertraging in de uitvoering. Voor onze kennis over de kerk had de ingrijpende restauratie echter een onbedoeld positief gevolg. Doordat grote delen van het gebouw werden vrijgelegd, ontleisterd of ontgraven kwam een schat aan informatie aan het licht, zodat we de bouwgeschiedenis van de kerk nu beter kennen dan ooit. De resultaten van dit onderzoek, aangevuld met enige historische bijdragen vormen de basis voor het boek *Sint Salvius op de terpen - Dronrijps Heerlijk Hoogtepunt*.

Centraal staat het bouwhistorische onderzoek uitgevoerd en beschreven door Frank van der Waard, ondersteund door archeologische waarnemingen binnen het kerkgebouw door Thomas Spitzers. Direct samenhangend met het gebouw zelf, worden enkele deelaspecten in het boek beschreven: de toren en enkele historische afbeeldingen van de kerk door Bernhard van Haersma Buma, de tijdens het archeologische onderzoek teruggevonden resten van gebrandschilderd glas door Albert Reinstra, het kerkinterieur na de reformatie door Frank van der Waard en het orgel door Jan Jongepier. Daarnaast geven bijdragen van Philippus Breuker over het kerkterrein en Onno Hellinga over de bevolking en vooral de aanzienlijke families van Dronrijp inzicht in sociale en ruimtelijke context waarin de kerk werd gebouwd, vergroot en vooral gebruikt. Architect Kouwen sluit het boek af met een terugblik op de uitgevoerde restauratie.

Een bundel met verschillende bijdragen draagt altijd het risico in zich dat het fragmentarisch beeld geeft: sommige aspecten worden over-, andere onderbelicht of komen zelfs helemaal niet aan bod. Hier zijn de auteurs er echter in geslaagd een tamelijk volledig beeld van de kerk te schetsen in al zijn aspecten. Voor de donateurs van de SBN zijn natuurlijk vooral de bijdragen over de bouwgeschiedenis van de kerk interessant. Geheel in de geest van het laatste bouwhistorische platform vullen archeologisch en bouwhistorische onderzoek elkaar hier mooi aan om tot een samenhangend beeld van de geschiedenis van het gebouw te komen. Dat het archeologische onderzoek hier niet meer dan een ondersteunende rol kon spelen komt door de beperkte omvang van dit onderzoek en doordat de resultaten (nog) niet allemaal zijn uitgewerkt.

Dronrijp, plattegrond opgraving.
(Tek. F. van der Waard)

Historische bronnen over de oudste geschiedenis van de kerk zijn niet voorhanden zodat het gebouw hier zijn eigen verhaal zal moeten vertellen. Frank van de Waard vertolkt in zijn bijdrage(n) deze bouwgeschiedenis op bewonderenswaardige wijze in de zo voor hem karakteristieke prikkelende en licht polemische stijl.

De oudste aantoonbare bouwphase van de kerk, ik zeg dit met enige omzichtigheid waarover verderop meer, bestaat uit een tufstenen koor waarvan de fundamenteën deels onder de kerkvloer werden teruggevonden. Met enige voorzichtigheid dateert Van der Waard deze in de vroege 12de eeuw, waarbij vooral gekeken is naar vergelijkbare voorbeelden, hard dateringsmateriaal werd door de archeologen niet aangetroffen. In de late 12de eeuw kwam, waarschijnlijk aansluitend op het oudere koor, de grote tufstenen zaalkerk tot stand, waarvan vooral aan de noordzijde nog veel opgaand muurwerk bewaard bleef met een herkenbare architectuur. In de 14de eeuw werd de kerk enorm vergroot door de bouw van een nieuw bakstenen koor, dat ongeveer van gelijke breedte was als het tufstenen schip. In hoofdlijnen had de kerk van Dronrijp toen zijn huidige omvang bereikt. Ongetwijfeld had de kerk ook toen al een toren aan de westzijde, maar van een voorganger van de nog bestaande toren uit de jaren 1544 - '46 zijn nog geen resten teruggevonden.

Voor het uiterlijk van het huidige gebouw is vooral de grote bouwcampagne uit begin 16de eeuw van belang. Het muurwerk van de hele kerk werd met enkele meters verhoogd, aan de zuidzijde werden nieuwe grote spitsboogvensters ingebroken en de kerk werd overdekt door een geheel nieuwe kapconstructie met houten tongewelf. De dendrochronologische datering van deze kap, een jaar of enkele jaren na 1503 heeft deze bouwphase scherp in de tijd geplaatst. Later

volgde de bouw van de al genoemde toren, die eerst vrij stond, maar later door de bouw van een tussenlid met de kerk werd verbonden.

De studie is zeer gedegen van opzet, alle onderdelen van het gebouw werden grondig gedocumenteerd, geanalyseerd en in een architectuurhistorische context geplaatst, waarbij nog eens kritisch gekeken is naar de datering van allerhande stilistische kenmerken. Op microniveau gaat het hier ook om een belangwekkende studie, details als voeg- en kleurafterwerking werden minutieus genoteerd en becommentarieerd.

Daarnaast wordt ook een gewaagde hypothese niet geschuwd. Van de oudste fase is eigenlijk alleen het tufstenen koor archeologisch aangetoond. Van der Waard veronderstelt dat dit mogelijk aangesloten heeft op een houten zaalkerk. Vergezocht is dit gedachte natuurlijk niet, de oudste kerkgebouwen die ooit in Nederland stonden waren zonder twijfel van hout en er zal dus ergens in de tijd een overgang moeten zijn geweest naar steenbouw, waarbij een combinatie van beide materialen denkbaar is. In het buitenland zijn nog voorbeelden gedocumenteerd. Was dit in Dronrijp ook zo? Tijdens de ontgraving van het schip werden de resten van twee tegenover elkaar staande ingegraven palen gevonden. Opmerkelijk is dat de palen niet lijken te zijn uitgetrokken, wat meestal het geval is bij de sloop van een houten gebouw met ingegraven palen, maar in de grond te zijn weggerot. Nu maken twee palen nog geen gebouw, zoals ook archeoloog Spitzers in zijn bijdrage verzucht, maar de hypothese roept ook verder nog wel vragen op.

In de huizenbouw zien we in de late middeleeuwen, grofweg van de 11de tot de 13de eeuw een overgang van ingegraven palen naar een houtskeletbouw op grondbalken, rustend op een fundering van leem of veldkeien. Zou men in Dronrijp die fase hebben overgeslagen en direct van ingegraven palen naar steenbouw zijn overgegaan? Daarbij komt dat het wel merkwaardig is dat de palen klaarblijkelijk niet werden uitgetrokken. Was het houten kerkschip zo bouwvallig toen men aan het tufstenen schip begon, dat afgerotte paalpunten in de grond bleven steken? We zullen het helaas voorlopig niet weten.

Tenslotte is het boek mooi vormgegeven en gedrukt met een evenwichtige verhouding tussen afbeeldingen in zwart-wit en kleur, hoewel de volgorde van de afbeeldingsnummers niet altijd goed te volgen is. Zo treffen we na afbeelding 6 op pagina 54 afbeelding 11 aan en vervolgens afbeelding 7. Ook is het jammer dat door de sterke verkleining van de documentatietekeningen deze niet meer tot hun recht komen. De telmerken van de kap in afbeelding 44 op pagina 94 zijn door de sterke verkleining niet meer te lezen.

Wijnand Bloemink 12 september 2002

Bouwhistorisch Platform 2002

Het laatste bouwhistorisch platform in 2002 is gepland op 13 december. Samen met de KNOB zal op deze studiedag het thema Schrijnende Gevallen aan de orde komen. Over het programma, de inhoud en de locatie leest u meer op pagina 29.

20 februari 2002

Herman Strijbos - De langgevelboerderij in Noord Brabant

Bij boerderijen met ankerbalkgebinten kunnen de gebintstijlen boven de ankerbalken knikken doordat de gebintplaten door de druk van de sporenkappen uit elkaar worden gedrukt. Bij de eerder besproken boerderij in Vessem (zie *Nieuwsbrief SBN* nr 12, dec.'94, blz. 6-10) wordt dit voorkomen door de kopbalken, waarvan vier van de vijf gebinten zijn voorzien, terwijl bij het vijfde gebint aan één zijde een gebintstijlschoor op de ankerbalk staat. Bij de gebintplaten zijn de daksporen vaak onderbroken; lang hout was nu eenmaal duur. De sporen plegen met een hiel en een houten nagel op de gebintplaat bevestigd te zijn; in Vessem echter met aan de sporen opgelijpte klosjes, ook met een houten nagel erdoor. Ook in Leende is die laatste constructie aangetroffen [evenals in Ospel, bij Nederweert (D.B.)]. Sporenkappen zijn vaak naderhand op allerlei wijze met rondhout ondersteund en gestut om de spatkrachten op de gebintplaten te verminderen.

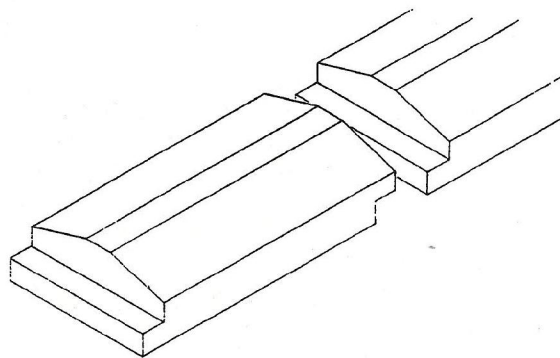
In de 15de-17de eeuw werden in Brabant vrij korte driebeukige hallehuizen gebouwd, boerderij dus met 'afhangen' (zijbeuken)(zie bv. *Historisch Boerderij-onderzoek* 1999). De afhangen waren erg laag; de staldeuren zaten dan ook in de kopgevel van het bedrijfsgedeelte. In de 17de eeuw begon men kaspantten op de ankerbalken te plaatsen om de spatkrachten van de kap op te vangen, eerst dekbalkjukken (zonder korbeels), later schaarspannten (met spantbalk) en tenslotte dekbalkjukken waarop geschoorde nokstijlen met een nokgording. Om de boerderij ook opzij toegankelijk te maken werd één zijgevel (eind-XVII voor het eerst van baksteen) meer naar binnen geplaatst, waardoor hij hoger kon worden en voorzien van een huisdeur en staldeuren. Daardoor vervielen de staldeuren in de kopgevel en kon de boerderij langer worden. Zo ontstond de langgevelboerderij. De zijmuren zijn ook wel door het dak naar buiten gedrukt. Sedert eind-XVIII verving de zijmuur soms de gebintstijlen aan

één zijde, zodat de draagconstructie werd gevormd door halve dragende gebinten en de stenen zijmuur; daarnaast bleef de langgevelboerderij met dragende gebinten echter ook nog in zwang. Tenslotte vervielen de gebinten geheel en rustte het dak aan beide zijden op dragende stenen muren.

De houten draagconstructie bleef langer in zwang bij de zg. Vlaamse schuren: driebeukig, met eenzijdig overstekende ankerbalkgebinten en een inrit in de zijbeuk onder het overstek. Tot ver in de 18de eeuw werd het dak met stro gedekt.

Ab Warffemius - Een bijzondere steen

In Rimborg (9 km ten o.n.o. van Heerlen) is een gebakken afdeksteen gevonden, 15 cm breed, goed 30 cm lang, met korte lippen aan de korte einden (zodat een reeks van dergelijke stenen aan elkaar konden sluiten als bij een rechte liplas in hout). De bovenzijde watert naar twee zijden iets af naast een smalle horizontale strook in het midden. De onderzijde is vlak; daaraan kleven resten van secundaire mortel en baksteen. Het baksel van de steen komt geheel overeen met in de nabijheid gevonden Romeinse dakpannen. De functie ervan is niet geheel duidelijk; mogelijk diende hij voor de afdekking van een (dunne) muur of de nok van een dak. Suggesties zijn welkom!

*Tekening van een
deksteen gevonden te
Rimborg in Limburg.
(Tek. A. Warffemius)*

Albert Reinstra - De kerk van Boksum

Deze kerk ligt hoog op een terp, 5 km ten z.w. van Leeuwarden. De vondst van een grote rood-zandstenen sarcofaag belooft wat. De muren van het schip zijn van buiten van tufsteen maar binnen van grote baksteen (10 lagen = 105 cm). Die baksteen is rood, wat merkwaardig is, omdat de klei in dit gebied geelbakkend is. Datering: XIIId. De kooruitbreiding met een vijfzijdige sluiting

met spitsboogvensters en steunberen is van gele baksteen, XIIIId-XIVa. Hierin een piscina: een hardstenen bak met een rood-zandstenen afvoer.

De toren is in 1842 zuidwaarts ingestort en het volgende jaar herbouwd met oude baksteen binnen en nieuwe buiten; in 1877-'79 is hij opnieuw van een buitenschil voorzien. Ook het eerste vak van de zuidmuur van het schip en enkele steunberen dateren van de herbouw. In de noordmuur bleef één oorspronkelijk rondboogvenster (gedicht) bewaard, 24 cm breed tussen rode gebakken dagkant-stenen op hun korte kant, met restanten van ijzeren brugstaven, en een boogje van tufstenen. Buiten en binnen schuine dagkanten. Meer zijn er daar niet geweest, terwijl aan de zuidzijde restanten van meer dan één rondboogvenster zijn gevonden.

De kap van de kerk was voor de restauratie niet toegankelijk. Het bleek een puntgave kap met houten tongewelf te zijn, die dendrochronologisch 1473 werd gedateerd: zware dekbalkjukken, afgeschoorde makelaars met hanebalkfloring en dunne sporen, naald, roosterhouten, schenkels en kalfjes. De telmerken zijn gekrast en aan één zijde gebroken. De sporen in de koorsluiting zijn van noord naar zuid genummerd (1 t/m 18) en in het schip in vier groepen van oost naar west. Ook in de westelijke travee zijn ondanks de val van de toren de sporen nog compleet. Onder de koningstijl van de koorsluiting is bij een restauratie in 1868 een gewelfschotel van aardewerk aangebracht. Een elders herplaatste console, voorzien van een menselijk figuurtje met oorspronkelijke polychromie, blijkt precies onderaan die koningstijl te passen (zie afb. pag. 1). Onderaan de trekbalen met sleutelstukken (met peerkraal of ojief) zijn, behalve bij de koorsluiting, de muurstijlen en korbeels verdwenen.

Uit de tijd van de kap zal de verhoging van de kerk dateren, het korfboogpoortje met spitsboogvenster erboven in het westelijke gedeelte van de noordmuur van het schip, evenals verscheidene (later gewijzigde) schipvensters met dagkanten afwisselend van rode en gele baksteen. Er zijn restanten van muurschilderingen gevonden, o.a. wijdingskruisen in het koor, met een passer in de natte kalk getrokken en vervolgens rood ingekleurd.

Dirk de Vries - Een muurschildering in Deventer

Aan de oostzijde van de Pontsteeg staat een drie meter breed pandje met 18de-eeuwse voorgevel, dat blijkens moeten op een zijmuur oorspronkelijk een eenlaags dwarshuisje was met een enkelvoudige balklaag. In het achterhuis zijn op de verdieping in een kamertje van 3 x 3½ m belangrijke restanten gevonden van een muurschildering: drie paarden met ruiters met lansen op een strook van 60 cm hoog boven een horizontale streep. Een multidisciplinaire aanpak is nodig om de conservering ervan mogelijk te maken.

Dik Berends.

17 april 2002

Everhard Bisschop en Annelouise Sherriff - Voorstraat 90, Kampen

Het bouwhistorisch onderzoek van Voorstraat 90 was een afstudeerproject van de HTS Zwolle en vond plaats in het kader van de afstudeerrichting restauratie. Ondersteuning bij het project en de werkzaamheden gaf Wijnand Bloemink. Het pand is gesitueerd aan de Voorstraat in de nabijheid van de oude stadsmuur, die na de uitleg met een nieuwe muur (eind 15de eeuw) overbodig werd. Het huis is te traceren op de kaart van P. Utenwael (1598) en J. Blaeu (1649). Uit foto's (circa 1910 en 1937) blijkt dat het later gepleisterde pand van 2,5 bouwlagen eerst twee en later drie vensters breed was; rond 1956 (tekening) kreeg de achtergevel een houten pui en in 1968 heeft de voorgevel één venster en een grote (garage-)deur.

Het pand bestaat uit een achter- en een voorhuis. Bij het achterhuis waren op de begane grond weinig bouwhistorische sporen te ontdekken, behalve een raveelconstructie, de sporen van een doorgang onder een lage verdiepingsbalklaag plus een vlotmerk. Op de verdieping daarentegen waren een houten pui, grenen balken met eiken sleutelstukken (ca. 1650), een laatste balk met inkepingen, een schoorsteenkanaal en een klampmuur aanwezig. Op de tweede verdieping blijkt de tussenmuur een dichtgemetseld venster te bevatten, wat betekent dat de muur de oorspronkelijke buitenmuur is die in het aangebouwde voorhuis opgenomen. Op dit niveau bevinden zich balken met sloffen en inkepingen van kinderbalken. Een sleutelstuk heeft het profiel van een dubbele peerkraal behouden (Rest. Vademecum: 1530). Gaten in de muur van het buurhuis zijn de sporen en de aanwijzing dat de vloerhoogte en het hele pand oorspronkelijk lager was. Een sporenkap vormt de afdekking van het pand. Het voorhuis heeft een opbouw van twee bouwlagen. Van belang is de linkergevel met bakstenen van groot formaat. Mogelijk is de muur het restant van de oude stadsmuur. De muur toont sporen van een schoorsteenkanaal, een ingehakte uitholling van een mogelijke spiltrap en balklagen met sleutelstukken op de begane grond. Op zolder vormen inkepingen in het metselwerk de sporen van vroeger aanwezige (boven-) balken, dus men heeft de vloer laten zakken. De rechterzijgevel, opgebouwd met kleinere bakstenen, heeft afgezien van een bouwnaad twee doorgangen (een ronde nis die is dichtgezet, kozijn, houtendorpels). Ook hier is de balklaag voorzien van sleutelstukken. De asymmetrische kap rust met de gebinten op de muur en is voorzien van gehakte telmerken. Concluderend komen de onderzoekers tot de volgende fasering: grote baksteenformaten komen vooral voor in het achterhuis. Rond 1400 bouwen de eigenaren van panden aan de Oudestraat een huis op hun achtererf tegen een restant van de eind 14de eeuw afgebroken stadsmuur. Omstreeks 1450 wordt het

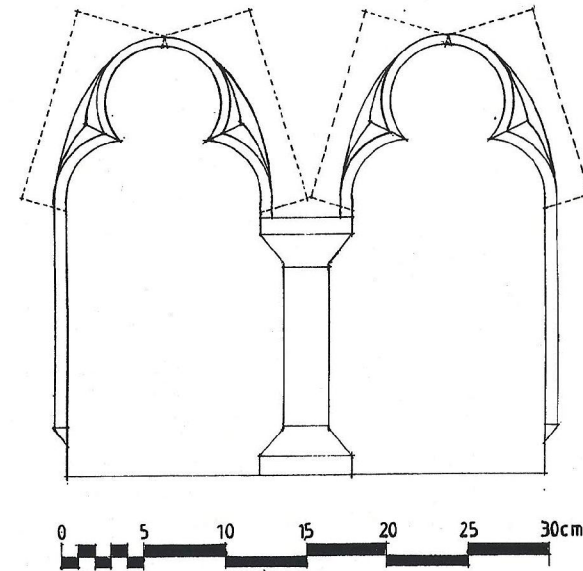
voorhuis ertegen aangebouwd. In de eerste helft van de 16de eeuw wordt het achterhuis verhoogd (sleutelstuk 1530), wordt de kap aangepast en het midden van de 17de eeuw verbouwd (raveling, pui). In het begin van de 18de eeuw krijgt de voorgevel een schuifraam op de verdieping en om ruimte te scheppen wordt de balklaag van de zolder verlaagd. In de eerste helft van de 19de eeuw worden de gevels gewijzigd, in 1915 wederom met de toevoeging van een derde schuifvenster in de gevel van het voorhuis, tevens wordt het pand dan gepleisterd. In 1956 en 1968 vinden de laatste gevelwijzigingen plaats (zie boven).

Leo Wevers- Langestraat 51, Alkmaar

Het rijksmonument Langestraat 51 is een belangrijk middeleeuws pand. In het kader van een verbouwing tot een winkel en woningen zijn een bouwhistorische opname en deelontledingen verricht. Dit geschiedde namens de gemeente en in opdracht van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland.

Het diepe pand bestaat uit een voor- en achterhuis. Aan de straat bevindt zich een lijstgevel uit het einde van de 18de eeuw met details in Lodewijk-XVI-stijl. De gevel heeft rechts een uitgezwenkt muurdeel, dat de afsluiting is van een vroegere steeg. Het pand komt voor op een kaart uit 1597 van D. Drebbel, met

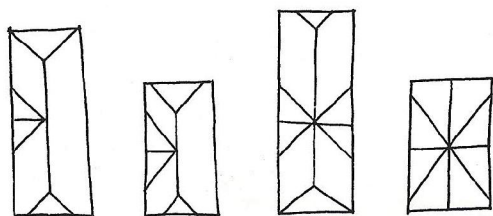
*De dubbele
kaarsnis met
driepasjes in
baksteen.
(Tek. L.
Wevers)*

een steeg aan de westzijde, vervolgens op de kaart uit 1649 van J. Blaeu, zonder steeg, wat betekent dat de steeg dan is overbouwd. Op beide tekeningen bevindt zich aan de oostzijde een dwarspand (thans nr. 49) en achter het huis een drie percelen brede tuin.

Het pand kent maar liefst 11 bouwfases, van rond 1300 tot het begin van de 21ste eeuw. De oudste fase is te traceren bij een beerput onder de overkluisde steeg, met een fundering van kloostermoppen (29 x 14,5 x 7 cm). Dit zijn de sporen van een kleiner pand ter plaatse van het huidige achterhuis. In de volgende fase (2) ontstond in het midden van de 15de eeuw het achterhuis met de zaal, waarvan nog de oostelijke en westelijke bouwmuren bestaan, met een centrale schouw, dubbele kaarsnissen (afb.) en een venster naar de steeg. Bouwsporen onder de huidige balklaag van moer- en kinderbinten getuigen van oorspronkelijk aanwezige korbelen en muurstijlen. De rankenschildering op de balklaag dateert uit de 17de eeuw.

Vermoedelijk bestond er reeds een voorhuis, waarvan delen van het houtskelet mogelijk hergebruikt zijn in fase 3 in het tweede kwart van de 16de eeuw, bijvoorbeeld de moerbalken van de begane grond. In deze periode ontstond het huidige voorhuis, bestaande uit drie bouwlagen en een indeling in vier balkvakken en met muren met metselwerk in kruisverband (20 x 9,5 x 5 cm, 10 l. 59/60 cm). In de drie vakken diepe voorkamer bevond zich een schouw, waarin de sporen van een gewelfje duiden op de aanwezigheid van een stookplaats op de verdieping. In het achterste vak waren vermoedelijk een insteekvertrek gesitueerd en een spiltrap, waarvan de bouwsporen op een moerbalk van de verdieping waren te traceren. Bijzonder is de vondst van een laatgotisch sleutelstuk bij de trap, passend bij deze bouwfase. Dit sleutelstuk heeft vanwege de positie bij de trap geen sporen van pen- en gatverbindingen voor een korbeelstel. Wel getuigen sporen van muurstijlen en tognagelgaten bij alle moerbalken van de begane grond en de verdieping van de vroegere aanwezigheid van korbelen, en dus van een volledig houtskelet. De eiken kap heeft drie spanten met geknikte stijlen en gehakte telmerken.

Dwarskappes in Delft. Van links naar rechts: Brabantse Turfmarkt 33, Binnenwatersloot 14, Oude Delft 62, Molstraat 3. (Tek. W. Weve)

Fase 4, in het tweede kwart van de 17de eeuw te dateren, hield een grote verbouwing in, waarbij de steeg werd overbouwd. Inwendig veranderde de indeling, onder meer werd de trap gewijzigd en de stookplaatsen werden vermoedelijk gemoderniseerd. De balklagen werden vernieuwd, een conclusie die is gebaseerd op de consoles van de balklagen van de verdieping en de reeds genoemde, in dezelfde tijd te dateren rankenschildering op de moerbalken van de verdieping van het achterhuis. Voorts werden de kappen van voor- en achterhuis met de nok op elkaar afgestemd, wat vooral aanpassingen in de kap van het achterhuis vereiste. Met nieuwe rechthoekige sporen ontstonden doorlopende dakvlakken, met een over de steeg lager doorgetrokken schild. Dezelfde soort sporen werd ook toegepast bij de dwarskap van het buurhuis nr. 49, die op nr. 51 werd aangesloten; mogelijk gebeurde dit al in een iets eerdere bouwfase (reeds te zien op de kaart van Drebbel, 1597).

In fase 5, in het laatste kwart van de 18de eeuw, kreeg het pand een nieuwe voorgevel, waarbij ook een grondige vernieuwing van het interieur plaatsvond, met een nieuwe indeling van kamers, de verplaatsing van de trap etc.. Uit het midden van de 19de eeuw (fase 6) dateert o.a. de indeling van de ruimten in het voorhuis en het beschot uit grenen kraaldelen, vermoedelijk ook de gestucte gewelven van de nieuwe ruimten in de overbouwde steeg. In 1921 kreeg het pand de functie van bankkantoor, met een ingrijpende verbouwing tot gevolg (fase 7), waarbij b.v. door de inbouw van een betonnen kluis de kelder werd gewijzigd en de oude keuken sneuvelde. Vervolgens werden omstreeks 1950 de voorgevel (fase 8), in 1969 de achtergevel (fase 9) vervangen en in 1977 het interieur nieuw ingericht (fase 10). Fase 11 betreffen de jongste verbouwingen (2001-2002).

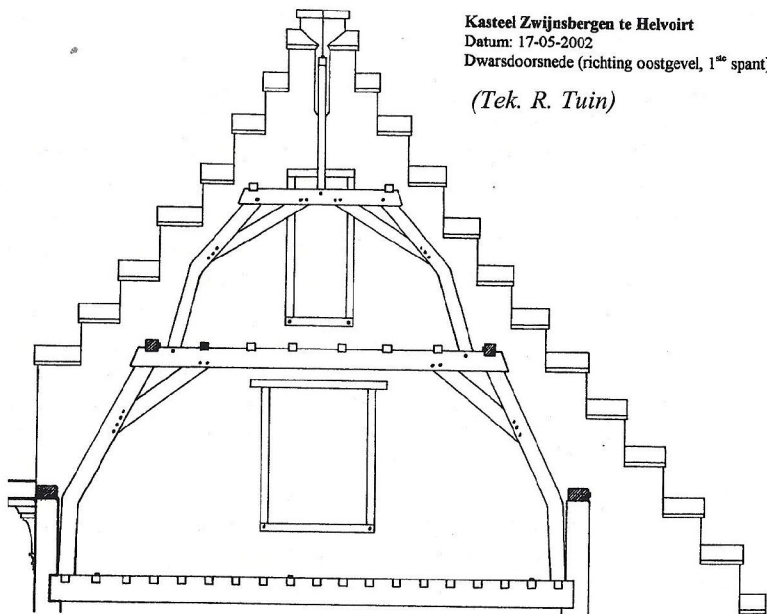
Elisabeth Stades

Wim Weve - Een bijzonder kaptypen in Delft

Bij bouwhistorische waarnemingen in Delft zijn vier voorbeelden van een opmerkelijk kaptypen waargenomen. Het betreft kappen met halverwege de diepte van het pand aan één of aan twee zijden een dwarskap, met een zelfde hoogte als de hoofdkap, die op een zijtopgevel aansluit. De constructie van die dwarskappen vormt een primair onderdeel van de hoofdkap. Aan de zijde van de dwarskap zijn namelijk geen 'gewone' spantbenen toegepast maar muurstijlen met korbelen die tegen de zijtopgevel staan. De dekbalken lopen tot aan de zijtopgevels door. Ze zijn niet in een later stadium verlengd maar van begin af aan meegenomen in de constructieve opzet. Op de afwijkende onderste spantjucken staat een gewoon juk of schaargebint, zoals bij de ander gewone spanten. Indien een kap aan twee zijden een dwarskap heeft, liggen de kappen

Kasteel Zwijnsbergen te Helvoirt
 Datum: 17-05-2002
 Dwarsdoorsnede (richting oostgevel, 1ste spant)

(Tek. R. Tuin)

gemaakt, waarbij het bleek dat het ging om een kap met een dubbel juk en - opvallend genoeg - ook krommers voor het tweede juk. Of de trapgevel aan de kopse kant op enig moment later opgehoogd was - en daarmee ook de voorgevel -, bleef vooralsnog onduidelijk. De prent van 1718 schiep geen duidelijkheid en ook het (occulaire) onderzoek naar de verschillende kalkmortels gaf geen nader uitsluitsel. Door latere verbouwingen vormde de voorgevel een bouwhistorische puzzel met ruitpatronen van gesinterde baksteen en resten van korfbogen boven de vensters die nog niet helemaal goed geïnterpreteerd konden worden. Vermoed werd dat de 16de-eeuwse houten kruiskozijsen in de 18de eeuw vervangen waren en dat - om onbekende reden - in 1817 de vensteropeningen iets verplaatst waren. In de zuidoosthoek van het hoofdgebouw liggen twee kelders waar niet veel aan af te lezen bleek. Wel had één ervan kruisribgewelven, waarvan één rib opvallend anders was geplaatst.

De niet door de brand aangetaste keukenvleugel die dendrochronologisch in 1565 werd gedateerd, bleek een Brabantse kamer te bevatten. Dit deel was in 1817 witgepleisterd; bij een verbouwing in 1914 is een aanbouw afgebroken en de schouw verplaatst. Ook werd kort aandacht geschonken aan de later veranderde spiltrap en de kapconstructie. Deze laatste bleek jukken met krommers te hebben en hangbalken ertussen. Opmerkelijk was het hier

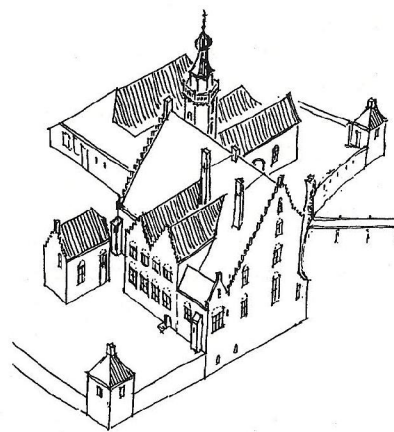
aangetroffen eikenhouten dakbeschoot.

Het meest interessant was de bespreking van de traptoren met een onregelmatige onderkant en een regelmatige bovenzijde. De toren werd dendrochronologisch rond 1667 gedateerd en dat kwam goed overeen met de tijd dat Hans Hendrik van Grevenbroek het kasteel in zijn bezit kreeg. Oorspronkelijk had de toren een open lantaarnconstructie, voorzien van een loden platform met ballustrade, om als belvedere dienst te doen. De toren moet opgevat worden als een adelsymbool en werd vergeleken met de later aangebouwde torens van kasteel Rechteren (Ov) en kasteel Bouvinge bij Breda.

Tenslotte kwam het koetshuis aan de orde. Hierbij bleek het in eerste instantie te gaan om een kleinere 17de-eeuwse aanbouw tegen de toren die als een soort poortgebouw dienst had gedaan. Bij de verbouwing van 1817 werd de kap opgehoogd en dit deel opgenomen in een groter koetshuis met plaats voor oorspronkelijk vijf ruiven. Aan de drie overgebleven exemplaren was te zien dat deze vanaf de zolder van hooi werden voorzien. In 1927 werd nog een toegangspoort toegevoegd en in 1929 een garagedeel aangebouwd.

Aan het eind van de lange sessie ontstond toch nog een levendige discussie over een aantal aspecten die (nog) niet helemaal uitgezocht waren, zoals de plaats van de schouwen (in de lange gevel of de dwarsmuren van de hoofdvlleugel), de plaats van de oudste trap (mogelijk in verband met de schuine rib in de kelder), de detaillering van de vensters en of er bij de keukenvleugel sprake was van een zomerkeuken dan wel van een brouwhuis. Ook de vergelijking met andere kleine kastelen in de omgeving (Maurick te Vught, Nieuw-Herlaer te Sint-Michielsgestel) is bij de verdere afronding op zijn plaats.

Ronald Stenvert

Reconstructie van kasteel Zwijnsbergen omstreeks 1667.

Bijzonder is de toren met zijn open lantaarn, die dienst deed als belvedere.
 (Tek. L. Wevers)

Stadhuis Venlo, de kappen

Op 14 maart 2002 heb ik korte tijd de kap van het stadhuis van Venlo bestudeerd ten behoeve van de beschrijving en de tekening voor Monumenten in Nederland, deel Limburg. De eerste indruk van het exterieur van het stadhuis aan de Markt is indrukwekkend. Prachtige gevels met mooie en uitbundige renaissance detaillering. Binnen krijg je de indruk dat men tijdens de diverse 'restauraties' in de periode 1881 tot 1958 rigoureuus heeft huis gehouden. Zo zijn de meeste moerbalken omtimmerde stalen balken, zijn alle trappen modern en de diverse vloeren van beton. Kom je boven dan blijkt echter boven de betonnen zoldervloer de oorspronkelijke eiken kappen uit 1564-1566 nagenoeg volledig aanwezig te zijn, ondanks de vele verwoestingen van WO II.

Het dak bestaat uit drie parallel lopende kappen die aan de noordzijde elk een dakschild hebben. Aan de zuidzijde zijn de drie dakschilden tijdens een modernisering in 1597-1601 tot één groot dakschild samengetrokken. Elke kap heeft vijf traditionele eiken spanten waar op de onderste kromstijlgebinten een schaargebint en een nokstijlgebint is geplaatst. De oostelijke en de middenkap zijn gelijk genummerd met gesneden merken die rechts zijn gebroken; de V is hier zelfs dubbel gebroken. De westelijke kap die het dichtsbij de Maas is gesitueerd, heeft een wat vreemde telling. Mogelijk wilde men ter onderscheiding van de andere kappen een andere nummering toepassen, maar uiteindelijk heeft men zich vergist in de volgorde en de nummering niet consequent doorgevoerd. Een deel heeft gesneden merken en een deel gehakte merken; inconsequent hebben de laatste twee spanten een rechts gebroken nummering.

Wat opvalt aan de kap is dat de belangrijkste onderdelen gepend zijn, zelfs de eiken sporen zijn gepend aan nokbalk. In de middenkap is spant drie vervangen door een kopie in grenen. Deze vervanging zal ongetwijfeld samenhangen met de schade t.g.v. de beschietingen in de WO II. De schade aan het stadhuis blijkt dus erg mee te vallen, terwijl de grote kap van de even verderop gelegen st.-Martinuskerk geheel verloren is gegaan. Opmerkelijk is dat aan de westzijde van de oostelijke kap, tussen spant 5 en 3, een deel van de oorspronkelijke eiken bebording met de maten van 2 x 28-29,5 cm voor de leibedekking nog aanwezig is.

De kap vormt een mooie aanvulling op de verzameling kappen in het boek *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Amsterdam-Zeist 1989, van Herman Janse, waarin maar één voorbeeld uit Venlo wordt behandeld.

Ben Kooij

KAP STADHUIS VENLO GEBOUWD IN DE PERIODE 1564-1566								
TELMERKEN KAP WESTZIJDE			TELMERKEN KAP MIDDEN			TELMERKEN KAP OOSTZIJDE		
NOORDZIJDE = ACHTERZIJDE								
DAKSCHILD			DAKSCHILD			DAKSCHILD		
L. ONDER	M. ONDER	R. ONDER	L. ONDER	M. ONDER	R. ONDER	L. ONDER	M. ONDER	R. ONDER
?	●	?	Y	●	●	∖	X	●
	M. BOVEN			M. BOVEN			M. BOVEN	
	?			∖			?	
SPANTEN			SPANTEN			SPANTEN		
LINKS	RECHTS		LINKS	RECHTS		LINKS	RECHTS	
1 ∖	1 ∥		1 ∖	1 >		1 ∖	1 >	
2 ∥	2 ∥		2 ∥	2 >>		2 ∥	2 >>	
3 ∥∥∥	3 ∥∥		3 NIEUW	3 NIEUW		3 ∥∥	3 >>>	
4 ∨	4 ∨		4 ∥∥∥	4 >>>>		4 ∥∥∥	4 >>>>	
5 ∨	5 ∨		5 ∨	5 ∨		5 ∨	5 ∨	
DAKSCHILD			DAKSCHILD			DAKSCHILD		
L. ONDER	M. ONDER	R. ONDER	L. ONDER	M. ONDER	R. ONDER	L. ONDER	M. ONDER	R. ONDER
?	?	?	?	?	?	?	?	?
	M. BOVEN			M. BOVEN			M. BOVEN	
GEEN	●	GEEN	GEEN	●	GEEN	GEEN	?	GEEN
ZUIDZIJDE = VOORZIJDE								

Schematisch overzicht van de telmerken en de kappen op het stadhuis van Venlo. (Schema B. Kooij)

Studiedag Bouwhistorisch Platform-KNOB

Bouwhistorisch Platform - Studiedag KNOB - 13 december 2002 Leiden
Thema: Schrijnende Gevallen

Net als vorig jaar heeft het laatste bouwhistorische platform een thematisch karakter. Samen met leden van de KNOB spraken we in 2001 een dag lang over 'Het Binnenste Buiten'. Aan de voor ons gebruikelijke Landbouwschuur in Zeist bleken enkele nadelen te kleven: de beperkte zitcapaciteit, de gewenste voorafgaande aanmelding en de extra lange lunchpauze. Vanwege het inhoudelijke succes willen SBN en KNOB, in samenspraak met het Platform De Mariaplaats, dit jaar opnieuw een vergelijkbare studiedag organiseren. Representanten van verschillende, landelijke organisaties zullen teloorang van historische waarden tonen aan de hand van schrijnende gevallen. Door tijdig signaleren en inzetten van onderzoek wordt daarnaast getoond hoe het beter kan/moet. Het definitieve programma wordt door de KNOB samengesteld en bekend gemaakt. Reserveer alvast: vrijdag 13 december, hoofdgebouw Letteren (1175), Cleveringaplaats 1 Leiden, van ca. 10.00 tot 17.00 uur.

100 jaar Bulletin KNOB op DVD

De op 7 januari 1899 in Amsterdam opgerichte Nederlandsche Oudheidkundige Bond - sinds de viering van het 50-jarig bestaan in 1949 genaamd de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond - heeft vanaf het begin van zijn bestaan een tijdschrift, het *Bulletin*, het licht doen zien. In de loop der jaren en afhankelijk van de financiële mogelijkheden verscheen het Bulletin in verschillende gedaantes, maar de doelstelling bleef steeds dezelfde: het publiceren van wetenschappelijk verantwoorde artikelen op het brede terrein van de oudheidkunde, waaronder aanvankelijk ook de museale problematiek en de archiefzorg, thans voornamelijk op het terrein van: architectuur-geschiedenis, de bouwkunde, de bouwhistorie, de monumentenzorg, archeologie en artikelen op aanverwante wetenschappelijke gebieden

Per 31 december 2001 werd de 100e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze - een DVD - toegankelijk te maken. 100 Jaargangen van het Bulletin, 27000 bladzijden op DVD, inclusief: afbeeldingen, registers, indexen, nieuwsbrieven.

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, bouwhistorie, monumentenzorg en de archeologie! Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD "100 jaar KNOB-Bulletin" is van groot nut voor: historische onderzoekers, architecten, kunst- en bouwhistorici, archeologen, bibliotheken en gemeenten.

De DVD kost 45 euro en kan bij het bureau van de KNOB (KNOB, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht) worden besteld. (zie ook: www.KNOB.nl, email: KNOB@wxs.nl). Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CDrom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

Korstmossen en muurbloempjes

Bauters, P., *Van zadelsteen tot zetelkruier: tweeduizend jaar molens in Vlaanderen*, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 2000.

Bezielde bezit: de monumenten van de Rijksgebouwendienst, RGD 2001.

Dordtse kleuren, Werkgroep De Kleuren van Dordrecht, 2002.

Boerderijen op het Hogeland, Stichting Boerderijenboek Het Hogeland, Groningen 2002.

Ferlenga, A., *Dom Hans van der Laan: Works and words*, Amsterdam 2001.

Houting, E., *Grafbloempjes: kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente Groningen*, Noordbroek 2002.

Jehee, J.J., De plaats van de grote zaal in het Oost-Indisch Huis te Amsterdam: Wat zegt het gebouw nu zelf?, *Bulletin KNOB*, jaargang 101, 2002, nummer 2, pp. 41-48.

U. Klein e.a (red.), *Hausbau in Thüringen und angrenzenden Regionen*, Jahrbuch für Hausforschung, Band 48, Marburg 2002.

U. Klein e.a (red.), *Historischer Hausbau zwischen Elbe und Oder*, Jahrbuch für Hausforschung, Band 49, Marburg 2002.

U. Klein e.a (red.), *Hausbau im Alpenraum, Bohlenstuben und Innenräume*, Jahrbuch für Hausforschung, Band 51, Marburg 2002.

Meijer, P., *Hekken in Nederland*, Zwolle 2002.

Monumentengids: Erfgoed Vlaanderen, Stichting Vlaams Erfgoed, Brussel.

Rijke, P.J. de, *Hoogtepunten van de Friese cartografie: Kaarten van de provincie, ...dijken*, Leeuwarden 2001.

Rooijackers, G., *De musealisering van het platteland: de historie van een Brabants boerenhuis*, Nijmegen 2002.

Roorde van Eysinga, N., *Stadspaleizen aan de Oude Delft*, Gemeentearchief Delft, 2002.

Steenrijk in Zutphen: Bouwhistorie van Beukerstraat 65-67. Zutphen, Historische Vereniging Zutphen, 2002.

Tijs, R., *Antwerpen. historisch portret van een stad*, Lannoo, Warnsveld 2001.

Vries, D.J. (red.), *Sint salvius op de terpen. Dronrijps heerlijk hoogtepunt*, Leeuwarden 2002.

www.earlyphotography.nl

www.zoekplaatjes.nl

www.dodenakkers.nl

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Ir. G. Berends,
Prins Hendriklaan 12-a,
3701 CN Zeist

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
Groenhoeck 266,
3972 CT Driebergen,
tel. 0343-533889
Werk: RDMZ,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Redactieadres Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889, email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties:

Voor 1 december 2002 te zenden naar
bovenstaand adres. De redactie houdt
zich het recht voor ingezonden
stukken te weigeren of in te korten (in
overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur worden van de SBN
door jaarlijks minimaal 14 Euro over
te maken op postgiro 273441 t.n.v.
SBN, Zwaansteeg 11, 3511VG
Utrecht. U wordt dan op de hoogte
gehouden van het doen en laten van
de stichting door middel van de drie
maal per jaar verschijnende
Nieuwsbrief.

Op de omslag: Dronrijp, doorsnede over het koor. De kap is dendrochronologisch gedateerd op 1503. (Tek. F. van der Waard)